

AZ / LIKVIDA ELŐTTI MAGÁNHANGZÓ NYÚLÁSÁNAK ÉS AZ / KIESÉSÉNEK JELÖLÉSE EGY XVIII. SZÁZADI HIVATALOS NYELVVÁLTOZATBAN¹

NÉMETH MIKLÓS

Szeged város tanácsának első jegyzőkönyvét (Bratinka–Szigeti 1991) vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy az / likvida előtti magánhangzók időtartamának vizsgálata alkalmas lehet arra, hogy bizonyos nyelvi jelenségeknek az írnoki normával kapcsolatos viszonyára következtethessünk. A hangjelölés módja azonban nem teszi lehetővé e vizsgálatot az *ö ~ ő* és *ü ~ ű* párok esetében, mivel a deákok e hangpárok rövid és hosszú alakjait nem különböztették meg külön grafémával. A kutatás köréből tehát ezeket a magánhangzó-megfeleléseket ki kell zárnom. A vizsgálat során nem kerülhetem meg azt a kérdést sem, hogy mennyire látszik szorosnak a kapcsolat az írnoki hangjelölés és a – nyelvi pótkompetenciánk (l. Forgács 1994) alapján – az 1720–30-as évekre föltételezett szegedi nyelvallapot között. Erről előljáróban csak azt jegyezném meg, nincs okunk azt föltételezni, hogy az írnoki szövegekből élénk táru-
lók kép és az akkori városi beszélt nyelv tökéletesen fedik egymást a magánhangzók állapota vagy a likvida kiesésének jelölése szempontjából. Tudományosan releváns kérdésnek tartom azt, hogy a szegedi élőbeszédből mit engednek beszűrődni az írnokok a nagy tekintélyű városi tanács irataiba. Természetesen az is előfordulhat az efféle vizsgálatok során, hogy az elemző rosszul dönt, és nem tudja egymástól elválasztani a hangjelölés és az élőbeszédbeli kiejtés kérdéseit. Ezt a hibalehetőséget azonban vállalnom kell a kitűzött kutatási célok elérése érdekében.

A gyakorlati szövegvizsgálatban elsőként azokra az adatokra irányítottam figyelmemet, amelyek a köznyelvi rövid magánhangzók hosszú ejtésére utalnak. Az adatgyűjtést is célirányosan, e szempontot szem előtt tartva folytattam le. Miért a magánhangzók nyúlását tartottam vizsgálendő jelenségcsoportnak? Részint azért, mert a szegedi nyelvjárás viszonylag sok nyúlásos jelenséget produkál, részint pedig azért, mert írástörténeti okokból a hosszú magánhangzók jelölését sokkal informatívabbnak tartom az élőbeszédbeli kiejtés tanulmányozása szempontjából. A rövid magánhangzókat jelölő grafémák ugyanis sok esetben nem a következetes hangjelölés eredményei, hanem a korábbi magyar íráshagyomány folytatódásaképpen a hosszú magánhangzók következtelen jelölése miatt állnak elő. Ha az írnok hosszú magánhangzót jelöl, az mindenképpen többlet erőfeszítést és figyelmet követel tőle, míg a rövid magánhangzó lejegyzése lehet a pusztán rutin következménye is.

A magánhangzók nyúlását vizsgálom tehát a továbbiakban, ami nyilvánvalóan kiejtési és hangjelölési kérdés is egyben. A nyúlások körében végzett vizsgálatok során az / likvida nyújtó hatását kutatom (az *r* és *j* hasonló nyújtó hatással bír, de ezeknek

---

¹ A tanulmány átdolgozott és bővített változata a Szabó József professzort köszöntő előadásnak, mely 2000. november 8-án hangzott el a szegedi bölcsészkaron.

igen kevés a szövegbeli előfordulása, legalábbis releváns fonetikai helyzetben). Az *l* előtti magánhangzók közül az írnokei hangjelölés jellege miatt nem vizsgálhatom az *ö* és *ü* nyúlását. Az előfordulási gyakorisági mutatók miatt a vizsgálatot célszerű a leggyakoribb hangkapcsolatra, a sztenderd nyelvváltozatban *ol*-ként megjelenőre koncentrálni. A jegyzőkönyvekből kihüvelyezett adatokat az alábbi táblázatban mutatom be. Itt érdemes leszögezni, hogy az *ol* > *ó* hangváltozásban másfajta dialektális jelenséget kell látnunk, mint az az *ö*-zésben, hiszen ez a változás nem egyetlen nyelvjárássra jellemző, hanem – különböző mértékben – szinte valamennyire (I. Imre S. 1971: 130). Mégis érdemes a jelenséget vizsgálnunk, mert a szinkrón szegedi nyelvváltozatok is sok példát mutatnak erre a fonetikai változásra, tehát a helyi nyelvjárási alakváltozataival itt is szembesíthetjük jegyzőkönyvi adatainkat.

Szó	<i>ol</i> változat		<i>ól</i> változat		<i>ó</i> változat (= <i>l</i> -kiesés)		Szegedi szótár
	n=	%	n=	%	n=	%	
<i>boldog</i>	42	100	0	0	0	0	<i>boldog</i>
<i>volt</i>	4	11	33	89	0	0	<i>vót</i>
<i>dolga</i>	10	100	0	0	0	0	<i>dóga</i>
<i>oltalmaz</i>	8	100	0	0	0	0	<i>óalmaz</i>
<i>szolga</i>	25	100	0	0	0	0	<i>szolga</i>
<i>bolt</i>	5	100	0	0	0	0	<i>bót</i>
<i>polgár</i>	2	100	0	0	0	0	<i>polgár</i>
<i>nyolc</i>	1	12.5	6	75	1	12.5	<i>nyóc</i>
<i>olcsó</i>	1	50	1	50	0	0	<i>ócsó</i>
<i>Smolczpucher</i>	0	0	4	80	1	20	-
<i>molnár</i>	2	100	0	0	0	0	<i>mónár</i>

A köznyelvi *ol* hangkapcsolat jegyzőkönyvbéli megfelelései (n=100)

A fenti adatokból látszik, hogy az *ol* hangkapcsolatnak nem sikerült minden lehetséges fonetikai-morfológiai helyzetben való előfordulását kimutatnom a jegyzőkönyvekből: így nincs adatunk az abszolút szóvégi *ol* hangkapcsolatra. Ha lennének ilyen adataink, akkor ellenőrizhetnénk azoknak az elemeknek a forrásban való megvalósulását is, amelyekről – mint típusokról – Imre S. (1971: 131) ír: az *-l* igeképzőét és az *-l* igei személyragét. (Ezeknek a szinkrón ejtésben való megvalósulásairól azt mondja, hogy mindenekelett a dunántúli területeken terjedt el a pótlónyúlásos eredetű *ó* a szóvégen.) De hogyan értelmezhetők a fenti táblázat adatai? Az adatok eloszlása több megoldást is kínál. Az első lehetőség az, hogy az írnokek minden esetben a beszéd-tényeket rögzítették a lejegyzés során. Így fel kell tételeznünk, hogy a szegedi nyelvben az *l* nyújtó hatása még csak éppenhogy elkezdett hatni az előtte álló magánhangzóra, hiszen adataink többségének írásmódja nem mutatja ezt a nyúlást – a hosszú magánhangzónak általános és viszonylag következetes megkülönböztetése mellett (kivételt képez a már említett *ö* ~ *ő* és *ü* ~ *ű*). Még kevésbé haladhatott előre az *l* kiesése, amely csak egy köznévi adatban jelenik meg: ez a *nyóc* szóalak a 126. lapon. Az *l* nyújtó hatása egyébiránt nem egyenletesen jelentkezik a különböző szóalakokban,

erre az egyes szavak későbbi elemzése során még érdemes lesz visszatérnünk. Ha elfogadjuk ezt a véleményt, akkor kézenfekvőnek tűnik, hogy azért kezd terjedni az *ó*/jelkapcsolat a jegyzőkönyvek írásrendszerében, mert az élőbeszédbeli nyelvi változás közbülső fokozata jellemzi a szegedi tájnyelvet a jegyzőkönyvek papírra vetésekor: az / már kifejti nyújtó hatását, de még alig-alig esik ki valahol. Érdemes ezt az elképzelést a jelenség kiváltó okainak szempontjából mérlegre tenni.

Azt, hogy az /-nek erős nyújtó hatása van, már Gombocz bizonyította méréseivel. Bakó Elemér (1944) meggyőző fonetikai magyarázata szerint – amelyet elfogad és idéz Török (1954: 32–33) is – e hangok nyújtó hatása már kiesésük előtt jelentkezik – ennek alapvető fonetikai oka pedig a likvidák rövid artikulációs időtartama. Az előttük álló magánhangzó nyúlása eszerint valójában (időtartam) pótló nyúlás, már a likvida kiesése előtt is. A pótlónyúlás miatt a likvida artikulációs ideje viszont tovább rövidül, míg nem a percepció küszöb alá esik, azaz megtörténik a „kiesés”. Bakónak e magyarázatát elfogadva próbáljuk meg ezt alkalmazni az általunk vizsgált forrásra! Eszerint azt állíthatjuk, hogy a jegyzőkönyvi és a szinkrón nyelvjárási adatok közötti jelentős különbséget az 1730-as évektől Bálint Sándor gyűjtéséig eltelt bő két évszázad nyelvi változásainak kellett megszüntetniük, azaz erre az időre esett az *o* magánhangzók többségének nyúlása és szinte az összes zárt, hangsúlyos szótagbeli / kiesése a fenti táblázat szavaiban. Ez az elképzelés aligha vehető komolyan, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a magyar szakirodalomnak a likvidákkal és a velük egy szótagban álló magánhangzók kapcsolatos megállapításait: Vegyük sorra tehát a nyúlás és /-kiesés kronológiájával kapcsolatos szakirodalmi állásfoglalásokat!

Az általam ismert vélemények közül a változás kezdetének meghatározásában Bárcki (1963: 222) képviseli a legradikálisabb álláspontot, aki az / kiesésével kapcsolatosan így ír: „Ugyancsak régi írásbeli hagyományt követ a litarátusok nyelve, amikor a *volt, told, föld, kiált, tölt* stb. stb.-félékben az /-et következetesen megtartja, holott ilyen helyzetben az / kiesése mélyen a középkorba nyúlik vissza (már a Halotti Beszédben van rá példa), és a XVI. század végén nyelvjárásaink jelentékeny részére jellemző volt”. Bárcki tehát az / kiesését a korai ómagyar korra teszi, ami – a korábban vázolt Bakó-féle magyarázat szellemében – egyáltalán nem mellékes a nyúlás időbeli jelentkezése szempontjából, hiszen az / kiesése föltételezi az előtte álló magánhangzó nyúlását, már az / artikulációjának észlelhetetlenné rövidülése előtt is. Simonyi Zsigmond *Die Ungarische Sprache* c. művében az / kiesését az 1500-as évektől kezdve tartja elképzelhetőnek (magyarul idézi tartalmát Török 1954). E cikkében Török hasonló véleményen van: „Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a liquidák közül az / nyújtó hatása a legrégebb. Mutatkozik már a XVI. század első felében is, a század végére pedig – Baronyai Decsi munkája alapján – már aránylag fejlett formájában láthatjuk.” Kiss Ignác (1879: 182) Pázmány Péter nyelvével kapcsolatosan jegyzi meg, hogy „Az *o* hangzót / előtt többnyire hosszúnak írja, mint *óltalmaz, mi-vólt, vóltunk, vóltak* stb.”

A fenti véleményeknek közös sajátossága, hogy a nyúlást és/vagy az / kiesését legkevesebb két évszázaddal a szegedi jegyzőkönyvek keletkezése előtti időszakra datálják. Ebből egyenesen következik az, hogy a városi tanácsi iratokban jelentkező kép nem mutathat egy éppen megkezdődött, folyamatban lévő nyelvi változást. Az

írnoki hangjelölésből élénk táruul kép – a vizsgált nyúlásos jelenségek szempontjából – minden bizonnyal inadekvát a város korabeli beszélt nyelvének állapotára nézve. Ezt a véleményünket alátámasztják egyfelől a nyúlás (és *l*-kiesés) időbeli jelentkezésével kapcsolatos, nyelvtörténeti adatokra épített vélemények, másfelől a szegedi nyelvjárás szinkrón adatai is. Mi lehet ennek a zavarbaejtő eltérésnek a magyarázata?

Ez a táblázat adatainak kapcsán föltett kérdésre adható második válaszlehetőség: az írások hangjelölése nem a szóbeliségben használt nyelv beszédtevékenységét tükrözi – hasonló jelenségre korábban már az *ö*-zéssel kapcsolatosan is következtettünk (l. Németh 1999) –, hanem valamilyen a regiszterrel, az írásbeliséggel kapcsolatos hagyomány- és előírásrendszer követ. Az írások hivatali tevékenységük során megrostálják a tanúvallomások élőnyelvének jellemzőit, nem mindent tartanak azokból elfogadhatónak. Ez a spontán sztenderdizációs tevékenység részben az írott nyelvváltozatnak, részben a jogi-közigazgatási regiszternek való megfelelés igényéből táplálkozhatik.

A hagyományok erejét jól szemlélteti például – bár immár az *l* kiesésével kapcsolatosan – a táblázatban is föltüntetett *nyolc* számnév alakváltozatainak szinkrón elterjedtsége: ennek jó összefoglalását nyújtja az MNyA 675. térképlapja. E lapon egyetlen (!) dél-erdélyi kutatóponton szerepel a számnév elsődleges alakváltozatoként olyan hangsor, amely az ejtésben tartalmazza az *l* hangot, és egy felvidéki kutatóponton tűnik föl az *l*-es hangsor mellékváltozatként, miközben a helyesírási hagyomány és az ún. „igényes köznyelv” is csak az *l*-t tartalmazó írás- és ejtősváltozatot ismeri el, és – saját tapasztalataim szerint – az *l* nélküli ejtésvariánsok kisebb-nagyobb mértékben stigmatizáltak számítanak.² Az MNyA-térképlap meglehetősen furcsa képet mutat a *nyolc* számnév táji megvalósulásairól. A sztenderd nyelvi *ol* hangkapcsolat megfeleléseiben – a sokféle magánhangzó-változat jelenléte mellett – igen nagy mértékű invariabilitás jellemzi a hangkapcsolat megvalósulását az *l* megléte vagy hiánya szempontjából. Ha ez a nyelvjárási „mozaik” talán nem is ennyire egyszínű az *l* megléte vagy hiánya szempontjából (esetleg léteztek olyan táji alakváltozatok, amelyek valamilyen oknál fogva nem vagy nem kellően reprezentálódnak az MNyA-lapon), akkor is azt kell látnunk, hogy az *l*-et tartalmazó változatoknak enyhén szólva hiányos a nyelvföldrajzi elterjedtsége. Ennek ellenében viszont aligha tarthatta fenn más a sztenderd *nyolc* változatot, mint maga az íráskép vagy a területi változatok fölé rétegződő normatív nyelvváltozat (amelyre az íráskép is hatást gyakorolt). De – visszatérve az írott források és az íráskép szerepére – képzeljük el, hogy néhány száz év múlva valakiknek az lenne a feladatuk, hogy a ma keletkezett írott forrásokból a ma beszélt nyelv változatait rekonstruálják, például a *nyolc* számnév ejtése tekintetében! Vajon milyen kép rajzolódna ki a ma írott forrásaiból, egyezne-e ez a mai beszélt változatok ejtési sajátosságaival vagy az MNyA-ból élénk táruul képpel?

² Az egyetlen általam ismert munka a kérdéskörben Sándor–Langman–Pléh (1998: 29–40), amelyben a szerzők „közepesen megbélyegzett” jelenségként tárgyalják az *l*-törlést (példáik: *akkó*, *taláni*, *-ró*). A besorolás értékét némileg csökkenti, hogy a jelenség megbélyegzettségi fokának megállapítása nem a jelenségre koncentrált széles körű adatfelvételen alapul, hanem a kutatók intuíción, az „ügynök” véleményén és az ügynökvizsgálat eredményén, amelyben azonban nehéz az egyes nyelvi jelenségek megítélését különválasztani.

Ezért gondolom azt, hogy a deáki regiszterbe sorolható írott források csak erős kritikával használhatóak a tárgyalt időszak beszélt nyelvének vizsgálatában. A jegyzőkönyvek inadekvátságát és annak mértékét azonban lehet és kell is behatóan tanulmányozni, mert sok információval szolgálhat számunkra annak megfigyelése, hogy hol, milyen pontokon van eltérés az írott szövegek nyelvhasználati sajátosságai és a nyelvjárásterületen nyelvi pótkompetenciánk alapján elvárt értékek között. Ha ezekben az eltérésekben tendenciák rajzolódnak ki, akkor azonosítani tudjuk az írnoke normába illeszkedő vagy attól idegen jelenségeket. Ha pedig ezeket a jelenségeket tágabb diakrón összefüggésekbe ágyazzuk, akkor folyamatában tudjuk vizsgálni egyes nyelvi változatok megítélését és esetleg meghatározhatjuk azokat az attitűd-tényezőket, amelyek eredőjeképpen egyes jelenségek mai nyelvhasználatunkban normatívnak számítanak, mások viszont normán kívülinek. Meggyőződésem, hogy egyes szinkrón nyelvi jelenségek mai nyelvhasználói megítélésének gyökerei korábbi századokba nyúlnak vissza.

A továbbiakban érdemes megvizsgálunk, hogy a nyúlás és /-kiesés tekintetében forrásunk szegedi tájnyelvnek való megfelelése magában rejt-e olyan tendenciákat, amelyek többletinformációval szolgálhatnak számunkra az egyes jelenségek megítélésével kapcsolatban. Ehhez érdemes alaposabban szemügyre vennünk a táblázat adatait. Legkevesebb nehézséggel azon szóelőfordulások esetében találkozunk, amelyeknek jegyzőkönyvi és mai szegedi nyelvjárási alakja azonos. Ezen szavaknak legnagyobb csoportja az, amely szóalakokban a mai napig sem történt meg a nyúlás és az / kiesése. Táblázatunkból mindenképpen ide sorolhatjuk az alábbiakat: *boldog*, *szolga*, *polgár*. A *szolga* szó esete érdekes, hiszen a Szegedi szótár a *szolga* alakot tünteti fel, de a *szógáll* származékszóban már a nyúlás és /-kiesés is megtörténik. Pedig a *szolga* megfelel a Török (1954: 35) által megszabott nyúlási feltételnek: hangsúlyos, zárt szótagban az *o* nyúlását váránk. A *szólgál* szóban a képzés során záródik a második szótag is, de nem valószínű, hogy közvetlenül ez hatna az első szótag magánhangzójának időtartamára – talán inkább e második szótag hosszú magánhangzójának van nyújtó hatása az első szótag magánhangzójára a *szógáll* szóalakban. A *boldog* szó lejegyzésében a nagy számú előfordulás teljes következetességgel párosul a deáki hangjelölésben: valamennyi előfordulása *ol* jelkapcsolatot tartalmaz. Ez a kép tökéletesen megfelel a szegedi tájnyelvben ma élő formának is. Ezt a következetességet az is támogathatta, hogy a *boldog* szó szinte kivétel nélkül az esküformulák invokációs részében kerül elő a *Boldog asszony* vagy *Boldogsagos Szűz Mária* szerkezetekben illetőleg ezek variánsaiban. Az esküformulák szövegeinek kötöttsége miatt itt fennáll a gépies másolás lehetősége is, bár e föltételezésnek mindenképpen ellentmond a szónak hol *g-s*, hol *gh-s* írásmódja. A *polgár* szó lejegyzése is összhangban van a mai nyelvjárási alakkal, bár erre összesen két előfordulást találunk a forrásban.

A következő csoportba azok a szóalakok tartoznak, amelyeknek lejegyzésmódja éles ellentétben áll a mai nyelvjárási alakjukkal: *dolga*, *oltalmaz*, *bolt*, *molnár*. E szavak leírásában sem a nyúlást, sem az / kiesését nem jelölték az írnokek, egyetlen előfordulásban sem. Az írásuk tehát következetes, és igen nehezen hozható összhangba a szegedi nyelvjárással ekkor elvárható szóalakokkal. Ennek oka az lehet, hogy idiolektusuk nem esik egybe a szegedi nyelvjárással, műveltségük révén „más nyelvet

beszélnek”, mint a helyi beszélők többsége. De azt is figyelembe kell vennünk, hogy nem csak saját szavakat rögzítették a jegyzőkönyvekben, hanem szegedi polgárokét is, akiktől elvárhatjuk, hogy a szegedi tájnyelvet beszéljék. Ezért talán valószínűbb, hogy a lejegyzés során olyan (írás)normát követtek, amely nem engedte e szavak fonetikus rögzítését. Az írott nyelvváltozatra vonatkozó normafölfogásuk és a deáki nyelv követelményrendszere fölébe kerekedett a pontos hangjelölés iránti igényüknek. A jegyzőkönyvek összességéből nyilvánvalóan az tűnik ki, hogy nem számított normatívnak körükben az *l* kiesését jelölni, ugyanígy a szóalakok nagy részében a nyúlás jelölésétől is eltekintettek.

A *dolga* szóalak külön figyelmet érdemel, hiszen a szegedi tájnyelv itt olyan nyúlást produkál, amely már túlmutat a jelenségnek Török (1954) által megfigyelt föltételein. A *dolog* ~ *dolga* párt megfigyelve észrevehetjük, hogy a birtokos személyragos alakban ideiglenesen záródik az első szótag, de az egyes szám nominativusban nyílt. Török (i. m.) megfigyelése szerint az ilyen esetekben nem következett be a nyúlás Baronyai Decsi nyelvében. A szegedi nyelvváltozatban viszont megtörténik ez, sőt az *l* kiesése is – ám ebből a deáki íráshagyomány semmit nem tükröz. Hogy a deákok valóban nem feltétlenül a nyelvi tényeket rögzíthették, azt jól mutatja az a szöveghely az 58. lapon, ahol a bűnös nyolc hónapi elzárásáról esik szó: itt először a *nyolc* számnévnek a nyúlást és *l*-kiesést jelölő alakváltozata bukkan föl: *nyócz*, de azután a következő szóban már a túlkompensáció is bekövetkezik: a deák *holnapi*-t ír a mai nyelvi *hónapi* helyett. Az *l* betoldása aligha értelmezhető itt másként, mint túlhelyesbítésként, amely a kisebb megbecsültségű forma használatától való félelem következtében áll elő: a deák az észlelt hosszú *ó* hang jelölésére a megszokott *ol* jelkapcsolatot használja. Lehetséges, hogy a *nyolc* számnévnek az előbb bemutatott írásmódját itt kompenzálja.

A táblázat szavainak harmadik csoportja az, amely szavak mai nyelvjárási alakjaiban nyúlás és *l*-kiesés van, és ezek valamilyen mértékben az írásképből is tükröződnek. E szempontból egy csoportba tartozik a mai köznyelvi *volt*, *nyolc*, *olcsó* és *Smolczpucher* jegyzőkönyvbéli megfelelése. A *volt* lejegyzése részben következetesen tükrözi a nyelvjárástól pótkompetenciánk alapján elvárt ejtésmódot, hiszen az *ó* hosszúságát a legtöbb esetben jelölik a deákok. Másfelől viszont egyetlen esetben sem jelölik az *l*-nek szintén elvárható kiesését. Ebből arra is következtethetnénk, hogy a változási folyamat közbülső állomását látjuk a forrásban: a magánhangzó már megnyúlt, de az *l* még nem esett ki. Sokkal valószínűbbnek tartom – a korábban ismertetett kronológiai vélemények fényében –, hogy a Bárczi (1963: 222) és Benkő (1957: 95) által említett íráshagyományt követik itt az írnokok. Figyelemre méltó, hogy a létigének ugyanezt az írásmódját figyelte meg Kiss (1879: 182) Pázmánynál.

Érdemes külön szólni a *Smolczpucher* személynév írásmódjáról és valószínű ejtéséről is. E név az egyetlen szóalak, amelynek lejegyzéseiben föl sem bukkan az *ol* grafémakapcsolat, az öt előfordulás ötször mutatja a hosszú *ó*-s jelölést. A név lejegyzése során egyszer még az *l* kiesését is jelöli a fogalmazó. Mi lehet az oka az élőbeszédhez közelebb álló jelölésmódnak e tulajdonnév esetében? Minden bizonnyal a konvenció hiánya. Ennek a névnek valószínű ritka előfordulása miatt (vessük össze föltételezhető előfordulási gyakoriságát a létige *volt* alakjáéval) nem volt kidolgozott,

nemzedékről nemzedékre hagyományozódó írásmódja a deáki írásnormában, így a szövegek lejegyzője az írás során intuícijára volt utalva. Talán éppen ezért születnek a fonetikusabb írásmódú formák.

E szócsoporthoz tartozik még a *nyolc* szó, amely a várt *nyóc* ejtést egyszer, a *nyólc* változatot hatszor, a *nyolc* változatot pedig ismét csak egyszer mutatja írásképében. A konvenció és az ejtést tükröző írásmód keveredik a három lehetséges lejegyzési módban. Az *ó* hosszúságának domináns jelölése az ejtéshez közelebb álló írásmód megvalósulását mutatja, de az / vélhető kiesésének pusztán egyszeri jelölése a konvenció erejét is szemlélteti. Végezetül ide sorolandó az *olcsó* szó is, amely kis számú előfordulásában egyszer-egyszer mutatja az *ol* és *ól* változatot.

Az / kiesésének jelölésével kapcsolatban mindenképpen érdemes azt a néhány egyéb esetet is szemügyre vennünk, amelyek talán szintén a likvida kiesésre utalnak hangjelölésükkel, csak nem az *o* hang, hanem más magánhangzó utáni helyzetben. Ezen adatok száma is igen csekély a jegyzőkönyvben, összesen négy szó tartozik ide. Ezek a következők: *elő járomnak* (216), *fére tévén* (217), *előjárójnak* (219), *elő Jároinak* (220). Nem állíthatjuk bizonyosan ezekről az adatokról, hogy egyértelműen az / kiesését jelölik, hiszen íráshibára is gyanakodhatunk. Az egyes szavakat tekintve különböző annak a valószínűsége, hogy itt az általunk tárgyalt jelenség jelenik meg az írásmódban, ezért érdemes külön is tanulmányozni ezeket a szóalakokat. Az *előjáró* szó nehéz kérdést rejt magában, hiszen az *ő* hosszúságát egyáltalán nem jelölték az írnokok, tehát a magánhangzó időtartamáról nem tudunk biztosat. Az viszont bizonyos, hogy a többször előforduló (a 216., 219. és 222. lapon) *elő jároimnak* írásmódú alakokkal találkozunk, és a Szegedi szótár *előjáró* alakban ismerteti a szó nyelvjárási változatát, tehát ez esetben gondolhatunk az élőbeszédbeli /-kiesés írásbeli jelölésére, az írott nyelvváltozat normájának pillanatnyi figyelmen kívül hagyására. A *fére tévén* szintén tükrözheti az élőbeszéd sajátosságait, de íráshibának is tartható – igen kevés adatunk van rá a forrásban. Ezek az adatok tehát nem változtatják meg azt a képet, amelyet az / kiesése kapcsán vázoltunk fel az írnokok hangjelöléséről.

Érdeemes felidézni, mit mutat a szegedi tájnyelv mai képe az / kiesésével kapcsolatban. (A mássalhangzók kieséses jelenségeinek tárgyalását jelen vizsgálatban indokoltan szűkíthetjük az /-kiesésre, hiszen a Szeged környéki nyelvjárások ezt a jelenséget szinte kizárólag az /-kiesésében mutatják.) A szegedi nyelvjárással kapcsolatban Imre (1971: 343) a szótagzáró /-l (pótlónyúlásos) kiesését és a sztenderd *-ból/-ból* helyhatározóragok *-bú/-bű* változatait tartja a nyelvjárás jellemzőjének. Véleménye szerint nem esik ki az /-l igeképző sem abszolút szóvégen, sem szó belsejében és hasonlóképpen viselkedik az /-l igei személyrag is. Végh (1971: 824) részletesebb és csak a tápéi nyelvjárásra összpontosító vizsgálata ettől kis mértékben eltérő képet rajzol az /-l kieséséről. A szótagzáró /-l kiesik szó belsejében, általában az igekötőkben is (ha mássalhangzóval kezdődő ige előtt állnak), abszolút szóvégen a névszóragokban és az esetek nagy részében igeragokban is – ez a fő különbség Imre (1971) áttekintéséhez képest. Viszont szerinte sem esik ki az /-l igeképzőben. Fontosnak tartom azt a megállapítást, hogy nagy a változatosság az /-l kiesés tekintetében, még ugyanazon adatközlő megnyilatkozásaiban is. Az ellentétes folyamatra, az / hiperkorrekt betoldására nem talált adatot a nyelvjárásban (szemben az én adatommal,

amelyről az / előtti pótlónyúlás tárgyalásakor már esett szó). A továbbiakban azt fogom bemutatni, milyen sajátosságok jellemzik az / kiesése szempontjából a jegyzőkönyvekben ránk maradt írott nyelvváltozatot.

Az /-l kiesésének két fő esetét különböztetem meg a vizsgálatban a fonetikai helyzetnek megfelelően: a szó belseji és az abszolút szóvégi helyzetet. A szóvégi helyzetben két morfológiai meghatározottságú alcsoportban vizsgálom a jelenséget: a névszórágokban és az igeragokban (ez a felosztás követi Végh vizsgálatát [1971: 824]). A szóbelseji szótagzáró /-l kiesésével részletesen foglalkoztam a magánhangzó nyúlásának vizsgálata kapcsán, mivel az /-l előtt álló magánhangzó megnyúlását és az /-l kiesését csak egymással összefüggésben érdemes tárgyalni. E jelenségek egymást feltételezik az általam is elfogadott fonetikai magyarázat szerint. A táblázatnak negyedik oszlopa igen jól mutatja, hogy az /-ol- hangkapcsolatot tartalmazó, kereken száz szót magába foglaló mintában összesen két olyan adatunk van, amely az /-l kiesésére írásképpel is utal. Ezenkívül a fejezetben négy olyan adatot tárgyalok, amelyek esetleg az / kiesésének írásbeli jelölését mutatják más magánhangzós környezetben: *elő járomnak* (216) *fére tévén* (217), *előjárojnak* (219), *elő Jároinak* (220). A szóbelseji, szótagzáró /-l kiesését tehát igen kis mértékben mutatja a jegyzőkönyvek hangjelölése: az / kiesése kereken 2 %-os az /ol hangkapcsolatot tartalmazó szavakban (l. a táblázatot). Más hangkapcsolatban is összesen négy példát találunk, amelyek közül az egyik (*fére tévén*) lehet íráshiba következménye, a másik háromról ez nem állítható a következetes, ellenpélda nélküli írásmód miatt. Az utóbbi négy adat korpuszbeli megjelenési helye is figyelemreméltó: a viszonylag terjedelmes forrásban egy öt oldalas egységen belül fordul elő mind a négy adatunk, lehetséges tehát, hogy az ezeket az oldalakat fogalmazó deák egyéni írássajátsága az / jelölésének elhagyása. A szóbelseji, szótagzáró /-l jelölésében mutatkozó következetesség lehetséges okairól a szóvégi /-l kiesésének tárgyalása után, együttesen érdemes szólni.

A szóvégi /-l kiesésének tanulmányozására igen jó lehetőséget kínál a névszórágok egy csoportja: a *-ból/-ből, -tól/-től, -ról/-ről*. Érdemes most áttekinteni a határozóragok adatait, amelyek jól mutatják, hogy a magánhangzó zártsági fokától függetlenül a ragok összesen 225 előfordulása egyetlen / nélküli alakot sem eredményez. Ez mindenképpen azt jelzi, hogy a vizsgált írott nyelvváltozatban nem számított normatív jelenségnek a szóvégi, névszórágbeli / törlése. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az élőbeszéd megfelelt az írott nyelvváltozatnak e sajátosság szempontjából.) Az igeragok /-jének kiesését is szemügyre véve – Végh (1971) tipológiája alapján – azt tapasztaljuk, hogy erre a jelenségre szintén nem találunk egyetlen adatot sem a teljes korpuszban.

Ezek után érdemes összegeznünk az / kiesésével kapcsolatos megfigyeléseket. A szó belsejében igen szórványos adatokat találunk csak az azonszótagú / kiesésének jelölésére: ahol ezt számszerűsítettük, ott 2%-os értéket kaptunk. Az abszolút szóvégen álló névszórágbeli / kiesésére nagy adatmennyiségben (n=225) egyetlen adatot sem találtunk a jegyzőkönyv hangjelölésében, és – lényegesen kisebb adatmennyiségben – szintén nem találtunk adatot az igeragozás szóvégi /-jének kiesésére. A jegyzőkönyvből elének táruló kép, amely elsősorban egy írott nyelvváltozatot rajzol elénk, nem egyezik azzal az elvárásrendszerrel, amelyet a helyi beszélt dialektusváltozatok

ismeretében szegezünk szembe adatainkkal. Mi lehet e viszonylag jelentős eltérésnek az oka? Mindenekelőtt azt hiszem, hogy az írott nyelvváltozat (az írnokok munkanyelve) és a beszélt helyi nyelvváltozat közötti különbség. A deákok a szövegformálás során a maguk regiszterének látens normáját követték, amely nem tűrte meg – az élőbeszédben föltételezhetően igen gyakori – /-törlést. Az /-törlés írásbeli jelentkezését tehát megakadályozta, hogy az nem számított megbecsült és talán tolerálható jelenségnek sem a regiszter írott változatában. Ezt a tendenciát igen jól mutatja Papp (1961) vizsgálata, aki már a XVI. századi deáknyelvi vizsgálatokban hasonló következtetésre jut (218): „Noha a jelenség [ti. az /-törlés, N. M.] – bizonyos fonetikai helyzetekben – a XVI. században sem új, az írásbeliség általában, de különösen a deáki nyelvhasználat nem enged az ejtésnek, következetesen *volt, föld, zöld* stb.-féle írásmóddal él. Ez a norma, ezt azonban a kevésbé gyakorlott vagy kevésbé gondos tollforgatók megszegik olykor-olykor, hiperkorrekt alakokat is használnak (például *moldon* ‘módon’) de rendszerint nem a deákok.” Ha pedig az írnokok nem tartották helyénvalónak a jelenség írásbeli jelölését, ez valószínűleg azt is jelenti, hogy nem úgy értékelték a jelenséget, mint értékes, pozitív nyelvi formát, hiszen az írott nyelv a XVIII. század első felében hangsúlyosan presztizsváltozat. Itt elég, ha arra gondolunk, hogy milyen körű volt az írástudás, mennyire becsülték meg az írástudókat, egyáltalán a társadalmi élet mely színterein, mikor folyamodtak az írott nyelvhez.

Nem zárhatjuk ki, hogy itt kell keresnünk az /-törlés mai megítélésének gyökereit is, bár a jelenséggel kapcsolatos mai értékítéletekről csak a Sándor–Langman–Pléh (1998) már említett publikációjára és intuíciónkra támaszkodhatunk (1. a 2.sz. lábjegyzetet). A jegyzőkönyv keletkezése idején nyilvánvalóan főleg az írásbeli /-törlés számított megbélyegzettnek, az élőbeszédbeli előfordulásokra nem vonatkozhatott ilyen szigorú általános felfogás, mivel nem volt köznyelvi norma sem. Az /-törlés sokkal kevésbé számíthatott normasértőnek az élőbeszédben, mint ma. De mára azzá vált, és ennek oka talán az írott elit nyelvváltozatok hatásában (így a deáki nyelvben is) keresendő. E változatok hatása főleg akkor tudott kiteljesedni, amikor az írástudás és a műveltség terjedésével az elit nyelvváltozatok társadalmi eloszlása egyenletesebbé vált, azaz a korábban csak szűk réteg által ismert nyelvváltozatokat (a maguk normarendszerével) szélesebb rétegek ismerték meg: ennek a folyamatnak pedig a jegyzőkönyv keletkezése és a mai vizsgálat közötti időszakban kellett lejátszódnia. Talán itt van a kapcsolat a jegyzőkönyvbéli /-törléses alakok szerény száma és a jelenség mai megítélése között.

Összefoglalván a pótlónyúlásról és annak jelöléséről eddig tett megfigyeléseket: azt állapíthatjuk meg, hogy a jegyzőkönyvek hangjelölése az / előtti magánhangzó nyúlásának és az / kiesésének jelölése szempontjából kevésbé felel meg a nyelvjárás föltételezhető akkori hangállapotának. A megfelelés a magánhangzó hosszúságának jelölésében jobban, míg az / kiesésének jelölésében alig érvényesül a fentiekben kifejtett okoknál fogva.

IRODALOM

- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat.
- Bakó Elemér 1944: A szótagzáró *l, r, i* nyújtó hatásának és eltűnésének hangfiziológiai okai. *Magyar Nyelv* 40. 269–274.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bratinka József – Szigeti Ferenc 1991: Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 18. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. 95–199.
- Forgács Tamás 1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35. 17–23.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai.
- Kiss Ignác 1879: Pázmány nyelve. *Nyelvtudományi Közlemények* 15, I-II (177–247), III (325–389).
- Németh Miklós 1999: Kései középmagyar kori nyelvváltozatok vizsgálata magánhangzók elemzésével. *Néprajz és Nyelvtudomány* 40. 57–68.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi íródeákjaink gyakorlatában = Nyelvtudományi Értekezések* 25.
- Sándor Klára – Juliet Langman – Pléh Csaba 1998: Egy magyarországi „ügynök-vizsgálat” tanulságai. *Valóság* 1998/8. 29–40.
- Török Gábor 1954: Adalékok a liquidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez. *Magyar Nyelv* 50. 32–37.
- Végh József Mihály 1971: A nyelvjárás jellemzése. In: Juhász Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza*.

DIE KENNZEICHNUNG DER DEHNUNG VOR DER LIQUIDA / UND DES WEGFALLS DES / IN EINER OFFIZIELLEN SPRACHVARIANTE DES 18. JAHERHUNDERTS

MIKLÓS NÉMETH

Der Verfasser untersucht auf Grund einer kanzleisprachlichen Quelle aus dem 18. Jahrhundert das Erscheinen zweier miteinander untrennbar zusammenhängender phonetischer Phänomene in der geschriebenen Variante der Kanzleisprache: die Dehnung des kurzen Vokals vor der Liquida / sowie den Wegfall des / in der gleichen Silbe. Nach einem Überblick über den phonetischen Zusammenhang zwischen den zwei Phänomenen stellt der Verfasser – auf Grund seiner „Ersatzkompetenz“ – die Angaben der schriftlichen Quelle dem Zustand gegenüber, der im untersuchten Zeitabschnitt für die mündlichen Sprachvarianten in der Stadt Szeged und deren Umgebung charakteristisch war. Er stellt fest, dass die in der gesprochenen Sprache zweifelsohne vorhandenen phonetischen Erscheinungen von den Kanzleischreibern nicht konsequent gekennzeichnet werden. Die Dehnung des Vokals wird teilweise bezeichnet (dies kann wegen der Art und des Vorkommens der Lautbezeichnung vor allem an der Lautverbindung *ol* ~ *ól* untersucht werden), während für die Bezeichnung des /-Wegfalls in der Quelle kaum Beispiele zu finden sind. Die Kennzeichnung des Liquida-Wegfalls war also mit hoher Wahrscheinlichkeit, die der Vokaldehnung nur zum Teil ein Verstoß gegen die latente Norm der Kanzleisprache. Aus der Analyse wird klar, dass für die schriftlichen Varianten des Sprachgebrauchs der untersuchten Zeitspanne ein von den mündlichen Varianten unabhängiges (bzw. abweichendes) Normensystem charakteristisch war. Bei der Auswertung der untersuchten phonetischen Erscheinungen wird auch ersichtlich, dass die mit ihnen verbundenen heutigen sprachlichen Attitüden in nicht wenigen Fällen auch in früheren elitären Sprachvarietäten wirksam waren, und dass in diesen Attitüden vielleicht auch eine geschichtliche Kontinuität festgestellt werden kann.

Das Forschungsergebnis kann in mancher Hinsicht mit den früheren Vokaluntersuchungen, vor allem mit der bewussten Meidung des – für den Szegeder Dialekt so charakteristischen – „Sprechens mit *ö*“ (ung. *ö-zés*) in derselben schriftlichen Quelle in Verbindung gebracht werden.